

С. А. Сеґеда,
к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку та оподаткування,
Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, м. Вінниця

DOI: 10.32702/2306-6806.2018.10.14

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КАТЕГОРІЇ "РОЗВИТОК": ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

S. Sehed, a,
Ph.D., Associate Professor, Assistant Professor of Department of Accounting and Taxation,
Vinnytsia Institute of Trade and Economics of KNUTE, Vinnytsia

METHODOLOGICAL BASIS OF "DEVELOPMENT" CATEGORY: PHILOSOPHICAL ASPECTS

У статті досліджено та узагальнено теоретико-методологічні основи "розвитку" як слова, поняття та категорії. Виявлено зміну трактування науковцями поняття "розвиток" як часову спрямованість, породження нових форм матерії, постійний прогрес, рух матерії, закономірний процес, зміна матерії. На основі детального опрацювання наукової літератури проведено ретроспективний аналіз та систематизацію підходів вчених до загальнометодологічного визначення змісту категорії "розвиток" та обґрунтовано доцільність її застосування в різних природно-суспільних явищах і процесах. Виявлено, що розвиток характеризується спадкоємністю, послідовністю, незворотністю, спрямованістю і збереженням досягнутих результатів. Досліджено типи та форми розвитку. Обґрунтовано невід'ємність та взаємообумовленість матеріалістичної та ідеалістичної площин розвитку природно-суспільних явищ і процесів. Удосконалено понятійний апарат поняття "розвиток" як філософської категорії на основі розв'язання суперечностей класичної діалектики, метафізики, сучасної концепції синергетики, що відбуваються під дією об'єктивних економічних законів, у системі яких закони переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьбі протилежностей, заперечення заперечення. Акцентовано увагу на непередбачуваності та альтернативності розвитку як процесу і явища.

In the article the theoretical and methodological foundations of "development" as words, concepts and categories are researched and generalized. The change of the concept of "development" as a temporal orientation, the generation of new forms of matter, constant progress, the motion of matter, the natural process, and the change of matter have been discovered by scholars. On the basis of the detailed elaboration of scientific literature, a retrospective analysis and systematization of the approaches of scientists to the general methodological definition of the content of the category "development" has been carried out and the feasibility of its application in various natural and social phenomena and processes has been substantiated. It was revealed that development is characterized by continuity, sequence, irreversibility, orientation and preservation of the achieved results. The types and forms of development are explored. The inalienability and interdependence of the materialistic and idealistic planes of the development of natural-social phenomena and processes are substantiated. The conceptual apparatus of the concept of "development" as a philosophical category is improved on the basis of solving the contradictions of classical dialectics, metaphysics, modern concept of synergetics, which take place under the influence of objective economic laws, in the system of which the laws of the transition of quantitative changes in qualitative, unity and struggle of opposites, objection to objection. The emphasis is on the unpredictability and developmental alternatives of both process and phenomena.

Ключові слова: розвиток, рух, зміна, процес, кількість, якість, закон, діалектика, ідея, матерія, протиріччя, еволюція, адаптація.

Key words: development, motion, change, process, quantity, quality, law, dialectics, idea, matter, contradiction, evolution, adaptation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Динамічні зміни, що мають місце в природі і суспільстві, спонукають до переосмислення теоретичних підходів щодо сутності процесів, явищ і категорій, їх причинно-наслідкових зв'язків і відносин. Особливе місце серед них відводиться категорії "розвиток". На зламі соціально-економічного поступу, різкого зменшення і здорожчання невідновлюваних природних ресурсів, глобальних зрушень цивілізаційних процесів при пошуку шляхів переходу до відтворювальної іннова-

ційної економіки, розуміння суті проблеми "розвиток" набуває особливого значення. Термін "розвиток" розглядається як слово (спочатку було слово), як поняття, як категорія.

Динамічність глобалізаційних процесів справедливо висуває на порядок денний проблему щодо сутності та закономірностей розвитку. Вирішення цього питання має базуватись на сучасній світоглядній методології наукової концепції розвитку суспільства, національного господарства і економіки. В іншому випадку теорія

розвитку буде втрачати науковий характер і перетвориться на суто емпіричну галузь знань.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У працях провідних українських науковців досліджуються різні підходи до дослідження розвитку: економічний підхід А.С. Гальчинського, В.В. Попової, О.В. Раєвневої, філософсько-методологічний підхід О.А. Петриченка, синергічний підхід І.Г. Грабара, А.Г. Мельника, Є.І. Ходаківського, соціально-економічний підхід В.В. Россохи, С.Г. Черемісіної, кумулятивний підхід Н.В. Касьянової та ін.

Серед іноземних авторів варто виділити історико-філософський підхід В.П. Бранського, Б.А. Грушина, А.П. Назаретяна, системно-самоорганізаційний підхід О.А. Єрохіної, динамічно-філософський підхід І. Пригожина та І. Стенгерс.

Проведені попередні дослідження мали різні вектори і погляди на сутність процесів і явищ, що ними вивчалися. Відповідно результати пошуку не могли претендувати на всебічність і загальність власних відкриттів, що й визначило актуальність дослідження концептуального і методологічного характеру в умовах глобальних зрушень, формування суспільства "знань" та інноваційних перетворень.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є висвітлення теоретико-методологічних засад поняття "розвиток" та визначення його сутності як явища, процесу і категорії.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБГРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Визначення суті поняття "розвиток", перш ніж стати невід'ємною частиною культури, науки і економіки, пройшло через століття та епохи. Розуміння суті розвитку бере свій початок ще з античності. В ті часи під розвитком розуміли циклічні повторні зміни, постійну появу чогось винятково нового та незворотного. Геракліт стверджував: "Все існує завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує яскравіше, сильніше, то згасає" [13, с. 31].

В епоху середньовіччя розвиток розуміли як часову спрямованість від минулого до майбутнього. В ньому вбачали неповторність всіх подій, що відбувались як в індивідуальному, так і суспільному житті [23]. Проте події повторюються, наприклад, революції.

Важливий поступ в розумінні суті розвитку як філософського поняття зробив Р. Декарт. Розвиток він розумів як породження Природою нових форм матерії [16, с. 22—33]. Вчений не поширював власне розуміння розвитку на суспільство. В подальшому ідею історичного розвитку висунули Вольтер [10, с. 134] і Ж.-Ж. Русо [41, с. 56], що включала етапи революційних перетворень. Французький філософ Ж.-А. Кондорсе, відомий як родоначальник теорії послідовного і безперервного прогресу, під розвитком розумів саме прогрес [25, с. 45]. Наукова думка щодо суті розвитку знайшла своє продовження в працях класиків німецької філософії. Зокрема І. Кант поняття "розвиток" використовував щодо "походження світів, виникнення небесних тіл та причини їх руху" [22, с. 11—19, 31—68].

Цілісну концепцію розвитку (діалектики) на основі історії людської цивілізації вперше в філософській науці розвинув Г. Гегель. Філософ зазначав: "Розвиток — характеристика діяльності абсолюту (світового духу), його надруху в царині чистої думки у висхідному ряду чимраз конкретніших категорій (буття, ніщо, становлення; якість, кількість, міра; сутність, явище, дійсність; поняття, об'єкт, ідея, що завершується абсолютною ідеєю), його переходу у відчужений стан інобуття — в природу, його повернення до себе в людині в формах психічної діяльності індивіда (суб'єктивний дух), над-

індивідуального "об'єктивного духа" (право, мораль і "моральність" — сім'я, громадянське суспільство, держава) і "абсолютного духа" (мистецтво, релігія, філософія як форми самосвідомості духа) [12, с. 215—424].

Вчення Г. Гегеля поєднувало в собі розвиток як матеріального світу (кількість, якість, міра, явище, об'єкт), так і ідеального (чиста думка, ідея, мораль, свідомість, мистецтво).

Таким чином, протягом тривалого часу наукова думка щодо сутності поняття "розвиток" та уявлення про його зміст збагачувалась, ускладнювалась і розвивалась. Появились філософські концепції розвитку — діалектична та метафізична. Перша була обґрунтована в теорії діалектики Г. Гегеля, що в свою чергу стала базисом для зародження і формування матеріалістичної діалектики К. Маркса. Метафізична концепція розвитку була започаткована ще Аристотелем, в працях якого висвітлювались власні загально-філософські позиції на основі аналізу розвитку форм у живій природі. Філософ стверджував: розвиток — це реалізація, розкриття під дією кінцевої мети тих тенденцій, що спочатку були закладені в тій або іншій живій істоті, зводячи, таким чином, розвиток до сукупності кількісних змін, до повторення раз і назавжди даного [28, с. 54].

Цілісна наукова концепція розвитку була сформована марксизмом. Її основоположники визначали "розвиток" "... як універсальну властивість матерії, як насправді всезагальний принцип, який слугує також основою пояснення історії суспільства і пізнання" [28, с. 128—129]. Ідеї розвитку знайшли свої відображення в працях В.І. Леніна: "Розвиток, нібито повторює пройдені вже сходи, але повторює їх інакше, на більш високій базі ("заперечення заперечення"), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій лінії; — розвиток стрибкоподібний, катастрофічний, революційний: — "розриви поступовості"; перетворення кількості в якість; — внутрішні імпульси до розвитку, які надаються протиріччями, зіткненням різноманітних сил і тенденцій, які впливають на дане тіло або в межах даного явища або всередині даного суспільства; — взаємозалежність і тісний, нерозривний зв'язок всіх сторін кожного явища (причому історія відкриває все нові і нові сторони), зв'язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес руху, — такі деякі риси діалектики, як більш змістовного (ніж зазвичай) вчення про розвиток" [27, с. 55].

Українська радянська енциклопедія розкриває розвиток як "специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступального (отже, еволюційного авт.) від нижчого до вищого, від простого до складного. Механізм становлення нового, джерело й загальна спрямованість визначаються об'єктивними законами" [44, с. 426].

Українські науковці минулого століття, розглядаючи "розвиток" як "специфічний" процес змін, обумовлений об'єктивними законами, спиралась при цьому на матеріалістичну діалектику — науку про загальні закономірності розвитку, що розкриває діалектично суперечливу природу розвитку як єдності, перервності і безперервності, поступовості і стрибка, кількісних і якісних змін.

У наведеному визначенні суті поняття "розвиток" як "специфічний процес" є не досить аргументованим і коректним, а отже, сумнівним, бо тут не простежується ніякої специфіки.

Зміни відбуваються з часом скрізь: в природі, суспільстві, в організмах рослинного і тваринного світу під дією законів природи, об'єктивних економічних законів і діяльності людини. "Специфічність" процесу змін може проявлятися лише відносно певних окремих видів організмів, рослин і т.д. чи явищ (природних катаклізмів, революційних процесів). Отже, розвиток — це закономірний процес, обумовлений дією об'єктивних законів, а не "специфічний".

Закономірність — властивість системи відповідати визначеним законам [31, с. 55—61]. Закон — це суттєве

відношення, зв'язок між сутностями, які характеризуються об'єктивністю, необхідністю, всезагальністю, внутрішньою суттєвістю, повторюваністю [21, с. 75]. В енциклопедичній літературі поняття "закон" визначається як "необхідний, суттєвий, постійно повторюваний взаємозв'язок явищ реального світу, який визначає етапи і форми процесу розвитку явищ природи, суспільства і духовної культури [46, с. 220]. Таким чином, закономірність виступає гарантом відповідності причинно-наслідковим зв'язкам всіх змін. За відсутності закономірності неможливий і розвиток системи.

Механізмом всякого розвитку, еволюційного чи революційного, є процес змін в організмах, рослинах, людині, суспільстві, державі, ідеї, що відбуваються під дією законів природи та об'єктивних економічних законів, в системі яких закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення та ін.

Процес пізнання завжди починається з пошуку та виявлення суттєвих зв'язків об'єктивної дійсності. Ще Гегель помітив, що кількісні зміни в природі мають загальну закономірність, що отримала назву закону переходу кількісних змін в якісні [12, с. 215—424]. Розуміння впливу цього закону є досить важливим в контексті вивчення розвитку суспільства, економічних систем, а тому необхідно виявити суттєві відмінності в поняттях "якість" і "кількість". "Якість, — писав Г. Гегель, — є в першу чергу тотожна з буттям визначеність, так що перестає бути тим, чим воно є, коли втрачає свою якість. Кількість є, навпаки, зовнішня буттю, байдужа для нього визначеність" [12, с. 215—424]. "Зміна буття, — писав Гегель, — суть не лише перехід однієї величини в іншу, а й перехід якісного в кількісне і навпаки". Так, зміна кількості у певних межах не призведе до важливої зміни якісних характеристик. Водночас постійне нагромадження кількісних змін в предметах і явищах беззаперечно зумовить докорінну зміну якісних параметрів. Тобто відбудеться перехід кількості в нову якість. Таким чином, у процесі свого розвитку, як писав К. Маркс, "число кількісних змін на відомому ступені переходять в якісні відмінності" [28, с. 128—129].

Отже, розвиток можна визначити як закономірний процес переходу кількісних змін в якісні, протягом якого відбувається переміщення предметів та явищ від низького до вищого, від старого до нового. Причому процес переходу кількості в якість є в той же час зворотнім, оскільки під впливом нових якісних змін відбувається зростання кількісних.

Єдність кількості і якості забезпечується мірою. Як стверджував Г. Гегель "міра є сутньою єдністю кількісного і якісного", "в мірі якісне кількісно", "міра є у своїй безпосередності звичайною якістю, що має визначену, належну їй величину", "якісно виражена кількість" [12, с. 215—424]. Фактично міра — це баланс кількості і якості, в межах яких будь-який предмет залишається таким, яким він є. Проте навіть незначні порушення міри процесу чи явища призводять до їх зміни, переходу в інший стан (субстанцію). Це призведе до втрати старої якості і, відповідно, виникненню нової. Відповідно буде виникати нова міра. І так буде тривати постійно.

Процес переходу кількісних змін в якісні, тобто розвиток, відбувається за допомогою стрибка. Нова якість незалежно від форм перетворення завжди пов'язана зі стрибком. Він свідчить про той переломний момент, коли на місце старої якості приходить нова якість. Варто відзначити, що всі зміни відбуваються у вигляді разових (одноактних стрибків) або у вигляді поступових перетворень.

Важливий вплив на процес розвитку забезпечує закон єдності і "боротьби" протилежностей. Всі явища, процеси і предмети в світі є різними, мають свої притаманні лише їм властивості. Саме тому вони перебувають у постійній "боротьбі" та потребують погодження і єдності взаємодій між собою.

Як стверджував Гегель, суперечність є взаємодією, взаємозумовленістю протилежних моментів, сторін, визначень, "принципом будь-якого саморуху" [12, с. 215—424].

Закон єдності і боротьби протилежностей передбачає як еволюційний (безперервність, поступовість), так і революційний (перервність, стрибок) типи розвитку. При цьому ці процеси можуть проявлятися як в матеріальному так і нематеріальному (духовному) світі, хоча "наукою про загальні закономірності розвитку є матеріалістична діалектика" [44, с. 426], тобто "ідеалістичне", розвиток ідеї, мислення, залишилось поза увагою авторів щодо суті поняття "розвиток".

Гегель стверджував: "Ідея є істина в собі й для себе, абсолютна єдність поняття й об'єктивності. Її ідеальний зміст є не що інше, як поняття в його визначеннях" [12, с. 215—424]. І далі продовжував: "По суті ідея є процес, тому що її тотожність є лише настільки абсолютна й вільна тотожність поняття, наскільки вона є абсолютна негативність і тому діалектична". "Ідея як процес, — стверджував Гегель, — проходить у своєму розвитку три щаблі. Перша форма ідеї є життя, тобто ідея у формі безпосередності. Другою її формою є форма опосередкування чи розрізненості, і це є ідея як пізнання, яке виступає в подвійному образі, в образі теоретичної ідеї й в образі практичної ідеї. Процес пізнання має своїм результатом відновлення збагаченого відмінностями єдності, і це дає третю форму — форму абсолютної ідеї; цей останній щабель логічного процесу виявляється разом з тим справді першою й лише за посередництвом себе сущим щаблем" [12, с. 215—424].

"Погляд мій полягає в тому, що ідея може бути виражена й осягнута тільки як процес в ній самій (приклад — становлення) і як рух. Адже істинне не є щось таке, яке тільки знаходиться в спокої, суще, але є тільки чимось живим, що саморухається" [12, с. 215—424]. Таким чином, в абсолютній ідеї Гегель вбачав розум, мислення: "Розум є субстанція і саме те, завдяки чому і в чому вся дійсність існує як буття; розум є безмежна могутність; він — безмежний зміст, вся сутність і істина, і він є для себе тим предметом, на обробку якого спрямована його діяльність" [12, с. 215—424].

Ми підійшли до того, що визначити розвиток лише як матеріальною складовою буде неправильно. Так, розвиток природи і всіх процесів і явищ, що в ній відбуваються, ґрунтується на матеріальних чинниках. Тобто такий розвиток базується на постійній взаємодії і перетворенні матеріального і якісного. Проте розвиток людини, суспільства, економіки, мистецтва, науки, культури, медицини, техніки та інших галузей неможливі без ідеї. А ідея — це результат розумової діяльності людини, її мислення. І саме ідея завдяки інтелектуальним здібностям людини (розуму) перетворюється на матеріальний об'єкт. Доказом цього є існування і розвиток людської цивілізації, науки і техніки, медицини, освіти, культури і мистецтва та інших сфер. Звідси виходить, що ідеалістична і матеріалістична площини розвитку є невід'ємними і взаємообумовлюючими. Логічно, що домінування матеріалістичних компонентів життя людини (матеріальні потреби) відбувається за низького розвитку суспільства і навпаки. В суспільстві, де первинні потреби людини задоволені, матеріальна і духовна (ідеальна) сторони розвитку є рівнозначними і рівноправними. Саме освіта і наука сприяють постійному розвитку ідеальних складових, що в свою чергу спонукають до видозміни і постійного вдосконалення матеріального, піднесення його на нові рівні свого розвитку (існування). Таким чином в контексті розвитку людини ідеальне і матеріальне є свого роду "боротьбою" єдності і протилежностей.

Поряд із названими законами на розвиток будь-якої системи також впливає закон заперечення-заперечення. Саме цей закон визначає напрям розвитку і його форму, оскільки в системі постійно чергуються проце-

си відмирання старого і на його місце виникнення нового. Варто зауважити, що вперше термін "заперечення" ввів Гегель. Філософ вбачав в ньому ідеалістичний зміст. Базисом заперечення є розвиток ідеї, думки [12, с. 215—424]. В подальшому ідея заперечення з'явилась в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Вони тлумачили цей термін, виходячи з матеріалістичної концепції. К. Маркс стверджував: "У жодній сфері не може відбуватися розвиток, що не заперечує своїй колишній формі існування" [28, с. 128].

Заперечення завжди є результатом внутрішніх суперечливих змін. Саме внутрішні суперечності, протилежності потребують їх вирішення, що зумовлює необхідність створення сприятливих умов переходу тих чи інших процесів у вищу нову якість. Фактично, заперечення можна охарактеризувати як постійний процес погодження взаємовідповідностей або подолання внутрішніх суперечностей старої якості для подальшого саморозвитку нової більш якісної системи.

Таким чином, розуміння законів переходу кількості в якість і закону єдності та "боротьби" протилежностей, їх дії у розвитку системи (процесів, явищ) відіграють важливу роль, але не визначальну. Загальну картину розвитку доповнює і забезпечує врахування дії закону заперечення-заперечення через постійний процес відмирання, зміни, заміни старого та зародження нового.

Доречно відмітити, що поняття "заперечення" діалектика і метафізика трактують по-різному. Метафізика визначає заперечення як відкидання, абсолютне знищення старого. Сучасні науковці вважають, що діалектичне розуміння заперечення виходить із того, що нове не знищує безслідно старе, а зберігає все те краще, що в ньому було. І не тільки зберігає, але і переробляє, піднімає на новий, більш високий ступінь [24, с. 70].

Отже, під дією закону заперечення-заперечення варто розуміти перехід від старої якості до нової, де певні функції і елементи старої якості в дещо перетвореному вигляді обов'язково стають частиною змісту нової. Вказані трансформації можуть бути реалізовані через процеси руйнації, подолання старого або збереження деяких його елементів, утворення нового.

Саме закон заперечення-заперечення відображає цілісну внутрішню структуру процесу розвитку завдяки взаємозв'язку його основних фаз, єдиний механізм його сходження через розв'язання суперечностей у синтезі: зародження (виникнення), формування (становлення) і вирішення суперечностей [38, с. 129]. Це означає, що суперечність є рушійною силою і водночас джерелом розвитку. Як зазначав Гегель Г. "...розв'язання протиріч — є розвиток" [12, с. 215].

Отже, розвиток характеризується спадковістю, послідовністю, незворотністю, спрямованістю і збереженням досягнутих результатів [21, с. 81].

Таким чином, категорія "розвиток" з філософської точки зору відображає незворотні, закономірні і спрямовані зміни, тобто, створення нової якості.

Найбільш поширене визначення поняття "розвиток" наведено у філософському словнику: "Розвиток — це незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних (організм, екосистема, підприємство) та ідеальних (мова, культура, релігія) об'єктів. Тільки одночасна наявність трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін [46, с. 555].

Тлумачення сучасних дослідників сутті поняття "розвиток" свідчать про відсутність єдиного визначення (табл. 1).

Різне трактування його суті обумовлено історизмом наукової думки та метою дослідження, постановкою задач і цілей, ідей, які у кожного науковця свої.

Розвиток як процес висвітлюється в працях Ожегова С.І., Азріліяна А.Н., Бусела В.Т., Грушина Б.А., Благодетельової-Вовк С.Л., Манойленка О.В., Попова В.П., Сиром'ятникова О.В. В енциклопедичній літературі "процес" трактується як "...послідовна зміна станів або

явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь" [9]. Дуже близьким є наступне визначення: "Процес — сукупність послідовних дій для досягнення кількісного результату" [42, с. 1075].

Деякі дослідники [39, с. 46] під розвитком розуміють процес його адаптації до мінливого навколишнього середовища. Є кілька тлумачень цього терміну: адаптація — пристосування організму до мінливих зовнішніх умов [36, с. 18]; адаптація — процес пристосування об'єкта (адаптаціогенезу); стан пристосованості об'єкта (результат адаптаціогенезу); дія, спрямована на об'єкт з метою його пристосування до визначених вимог, пристосування об'єкта до використання в конкретних умовах [18, с. 178]; адаптація — процес, протягом якого встановлюються або підтримуються пристосування системи (тобто підтримка її основних параметрів) при зміні умов зовнішнього і внутрішнього середовища [34, с. 53]; адаптація — пристосування економічної системи та її окремих суб'єктів, працівників до умов зовнішнього середовища, що змінюються (виробництва, праці, обміну, життєвих потреб населення) [17, с. 24].

Дійсно, в природі, суспільстві, економічних системах постійно відбувається з різною активністю процес адаптації. Але ж процеси періодично змінюються, можуть мати суперечливий характер і не завжди сприяють розвитку. До того ж будь-яка система здатна перебувати в стійкому стані і чинити опір внутрішнім чинникам. Водночас система спроможна трансформуватись відповідно до зазначених змін.

Розвиток як рух матерії розкривається в працях Прохорова А.М., Єрохіна С.А., Гапоненка А.Л., Панкрухіна А.П.

Поняття руху є досить важливим в філософії. Грунтовне пояснення його сутності наводиться у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови": "Рух — спосіб існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього сущого і виявляється в безперервній єдності перервності й неперервності простору і часу" [8, с. 1280]. У філософському енциклопедичному словнику поняття рух трактується як "спосіб реалізації суперечності буття, форма його існування. Будь-яке явище одночасно виступає як "щось", тобто є визначенням (конечним, абсолютним, одиничним і т. д.), і як "інше", невизначене (як прояв безконечного, відносного, загального і т. д.)" [46, с. 558]. Фактично рух виступає як єдність протилежностей — мінливості і стійкості (при провідній ролі мінливості), перервності і неперервності, абсолютного і відносного [42, с. 1109]. Таким чином, саме завдяки руху і відбуваються певні явища або процеси, які не завжди можуть забезпечити саме розвиток.

Арістотель [2, с. 53—90] виділяв шість видів руху: виникнення; знищення; збільшення; зменшення; перетворення; переміщення, які відрізняються один від одного своїми напрямками. Рух — це суперечність, свідчення того, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно перебуває в даному місці і одночасно в ньому не перебуває [45, с. 222].

Рух як зміна — це внутрішньо пов'язана єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється [21, с. 68]. Таким чином виходячи з вищевказаного розвитку можна визначити як вищу форму руху і змін. У свою чергу рух є зміною процесів або явищ. У процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуку, самовідтворення [45, с. 222; 21, с. 67].

Саморух в організованих системах відбувається як саморозвиток, що передбачає самоперехід на вищій щабель організації. Варто зазначити, що саморозвиток є наслідком саморуку. Останній в свою чергу відображає зміну процесів, явищ, речей під дією внутрішніх суперечностей.

Тобто рух — це єдність протилежностей. За Гегелем "принцип усякого саморуку якраз і полягає ... в зображенні суперечностей. Щось рухається не тому, що

Таблиця 1. Тракткування категорії "розвиток"

Автор	Зміст визначення
1	2
Біблія [3]	Спочатку було слово
Ожегов С.І. [36]	Розвиток – процес закономірної зміни, перехід з одного стану в інший, більш досконалий, перехід від старого якісного виміру до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого
Грушин Б.А. [14]	Розвиток – процес руху від нижчого до вищого (до більших досягнень), зміна матерії та свідомості, в результаті чого відбувається зміна якості предмету, явища, діяльності, перехід до нового, прогресивнішого
Юдін Е.Г. [50]	Розвиток є необоротною, направленою, закономірною зміною матеріальних та ідеальних об'єктів
Бажан М.П. [44]	Розвиток – специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний (отже, еволюційний акт) від нижчого до вищого, від простого до складного. Механізм становлення нового, джерело й загальна спрямованість визначаються об'єктивними законами
Прохоров А.М. [42]	Розвиток – незворотна, направлена, закономірна зміна матерії свідомості, їх універсальна властивість; в результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта – його складу або структури
Азріліян А.Н. [6]	Розвиток – процес закономірних змін, перехід з одного стану в інший більш досконалий; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від низького до вищого, незворотна, спрямована, закономірна зміна матерії та свідомості, її універсальні властивості; у результаті розвитку виникає нова якість, стан об'єкта – його складу і структури
Масленчинков Ю.С. [30]	Розвиток – перехід від одного якісного стану до іншого
Єрохіна О.А. [19]	Розвиток – якісна зміна складу, зв'язків (тобто структури) і функціонування системи, або, коротко, будь-яка якісна зміна системи
Бранський В. [7], Назаретян А. [33], Шаванс Б. [49]	Розвиток – закономірне і багаторазове повторення (чергування) порядку і хаосу в руслі соціальної синергетики, процес його історичної зумовленості на основі революційних та еволюційних змін
Благодетелева-Вовк С.Л. [4]	Розвиток – це процес та результат творчого самопізнання і діяльності людини, спрямований на досягнення нею нової якості – наближення до ідеалу, який має якісний, внутрішній характер. Економічний розвиток – це процес та результат творчого пізнання та діяльності народу як єдиного, гармонізованого цілого, спрямований на покращення людського життя та існуючого світу
Павлуцький А. [37]	Розвиток – це зростання, при якому в критичні моменти настають якісні структурні зміни у всій системі. Розвиток – це зміна в певному напрямі, що підкоряється законам дозрівання
Яременко В.В., Сліпушко О.М. [35]	Розвиток – слово, що позначає «процес росту, розмаху, розквіту, процвітання; рух, хід, поступ»
Шинкарук В.І. [46]	«Розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку»
Єрохін С.А. [20]	Розвиток – це особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей
Мельник Л.Г. [31]	Розвиток – незворотна, направлена, закономірна зміна стану системи на основі реалізації механізмів її самовпорядкованості і самоорганізації, які відбуваються в процесах адаптації системи до випадкових, невизначених змін у зовнішньому середовищі
Черемісіна С.Г. [48]	Розвиток – це філософське, соціально-економічне і соціально-психологічне поняття, сутність якого полягає в яких-небудь або визначених направлених змінах. Як філософська категорія розвиток допускає будь-які зміни, які об'єктивно реалізуються в матеріальному світі і можуть мати які-небудь направлення в просторі і в часі
Бусел В.Т. [8]	Розвиток – це процес, внаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого
Касьянова Н.В. [24]	Під розвитком розуміються незворотні зміни в об'єкті, в результаті яких виникає нова якість або стан.
Бойченко В.С. [5]	Розвиток – це якісна та (або) кількісна зміна суті, якостей, властивостей явища, предмета або об'єкта, у результаті чого виникає більш ідеальне, сучасне, нове, удосконалене, прогресивніше явище, предмет або об'єкт
Петриченко О.А. [38]	Розвиток – це складне, викликане суперечностями багатоаспектне явище, що включає незворотні закономірні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, а також процес, який базується на нелінійності, випадковості, багатоваріантності, стохастичності, взаємозв'язку гармонії й хаосу, інформації та ентропії, нерівноваги та упорядкування, несталості й самоорганізації складних відкритих систем
Манойленко О.В., Сиром'ятникова О.В. [29]	Розвиток – це сукупність некомпенсованих спрямованих (нециклічних) процесів, що ведуть до критичної зміни основних параметрів заданого режиму функціонування та структури (або стану), що її властиві. З точки зору теорії термодинаміки та синергетики розвиток – це перехідний процес зміни параметрів функціонування і структури (стану), що переводять систему з нерівноважного стану в рівноважний
Вікіпедія [9]	Розвиток – це розгорнутий у часі процес кількісних та якісних змін в організмі та психіці людини, її мисленні, почуттях і поведінці, що є результатом біологічних процесів в організмі та впливів навколишнього середовища

Джерело: сформовано автором на основі [3—9; 14; 19—20; 24; 29—31; 33—38; 42—44; 46; 48—50].

воно ... в цьому перебуває тут, а в іншому ... там, а лише ... тому, що воно перебуває тут і не тут ..., одночасно і перебуває, і не перебуває ... Рух є самою суперечністю" [12, с. 30—36]. Отже, виникнення і вирішення суперечностей і є рухом.

Розвиток як зміна системи (процесів, явищ) відображено в працях Шинкарука В.І., Мельника Л.Г., Юдіна Е.Г., Філіппова Ю.В., Авдєєвої Т.Г., Короткова Є.М., Табачнікової М.Б., Павлуцького А., Єрохіної О.А., Касьянкової Н.В., Черемісіної С.Г., Бойченка В.С. В тлумачному словнику української мови зміна трактується як перехід, перетворення чого-небудь (переведення стану, руху, ознаки, властивості і т. ін.) у щось якісно інше [8, с. 466].

Зміни відбуваються в рослинах, організмах. Так, сутність розвитку рослин в Українській радянській е-

циклопедії висвітлюється як "сукупність змін, які відбуваються в рослинних клітинах за час онтогенезу рослин" [45, с. 427]. І далі: "Розвиток організмів — 1) індивідуальний розвиток (онтогенез), який виявляється у сукупності послідовних морфологічних, фізіологічних і біохімічних змін, що відбуваються в організмі з моменту його зародження і до кінця життя. Розвиток включає взаємопов'язані кількісні (ріст) і якісні (диференціювання, перетворення);

2) історичний розвиток (філогенез) організмів, їх систематичних категорій (видів, родів, родин та ін.), а також органічного світу загалом протягом існування життя на землі. Індивідуальний і історичний розвиток організмів взаємопов'язаний між собою [45, с. 427].

Отже, у викладенні сутності розвитку організмів прослідковується еволюційний шлях (зміни в організмі

протягом життя) і якісні (диференціювання "перетворення" — як революційні зміни). Будь-яка зміна тісно пов'язана з рухом, оскільки ці процеси (поняття) є взаємообумовлюваними.

Таким чином, розвиток як філософська та економічна категорія містить наступні важливі складові: рух, процес, зміна. Характерними ознаками розвитку є також незворотність, направленість (спрямованість) і закономірність. "Незворотність, за визначенням Мельника Л.Г., це властивість процесів до мимовільного протікання у визначеному напрямі без можливості природного повернення у вихідний стан" [31, с. 57]. Саме незворотність захищає (упереджує) систему від постійності і повторення (циклічності). Хоча деякі дослідники зазначають, що існують і закриті системи, в яких можуть відбуватися зворотні зміни [19, с. 71].

Направленість (спрямованість), як характерна ознака розвитку, забезпечує в системі процеси виникнення і накопичення змін, що згодом ведуть до появи (виникнення) нової якості — від спадаючого до висхідного; від старого до нового; від простого до складного; від випадкового до необхідного (закономірного) [31, с. 55]. Відсутність спрямованості обмежує накопичування змін в системі, а це в свою чергу унеможливує дію одного із важливих законів розвитку "заперечення-заперечення".

Отже, розвиток будь-якої системи набуває системного характеру саме завдяки необхідним властивостям — незворотності (необоротності), спрямованості (направленості) та закономірності.

Таким чином, погляди та підходи науковців щодо трактування категорії "розвиток" зводяться до тлумачення її як еволюції з направленою траєкторією, лінійного причинно-наслідкового взаємозв'язку.

Водночас безперервний розвиток науки, що забезпечував новими результатами наукових досліджень, який підтверджував складність і неоднозначність процесів розвитку, а також їх механізмів (рис. 1). Сучасні філософські концепції (філософія нестабільності), спираючись на класичну діалектику, сутність розвитку доповнюють і іншими ознаками — альтернативністю або багатоваріантністю, його нелінійністю, хаотичністю, стохастичністю (ймовірністю) та непередбачуваністю.

Це стало можливим завдяки вивченню термодинамічних систем Бельгійською школою термодинаміки на чолі з І. Пригожином. Результати їхніх досліджень відразу почали поширюватись на всі сфери життя, особливо на соціокультурні процеси. Кардинальність змін проявилась у тому, що крім впорядкованості і стабільності на розвиток так чи інакше впливає також хаос і безладдя. Згідно з законами термодинаміки хаос розглядається не лише як руйнація чого-небудь, а й як перехідний стан від нижчого рівня впорядкованості системи до більш вищого, більш гармонічного. Хаос є конструктивним початком, джерелом, передумовою і основою для процесу розвитку [21, с. 90], що не завжди забезпечується в дійсності, або потребує тривалого періоду.

У своїх працях І. Пригожин стверджував, що розвиток не має жорсткої визначеності, не має єдиного лінійного еволюційного шляху. Натомість ідея розвитку ґрунтується на багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції, а також на нелінійності розвитку — випадковості вибору напрямку (шляху) руху в момент біфуркації (точки розгалуження). В цій точці випадковість штовхає систему (процес) на новий шлях (етап) розвитку. Після того, як відбувся вибір одного з чисельних варіантів, система продовжує функціонувати детермінованим шляхом. Ці цикли повторюються постійно, щойно настає чергова точка біфуркації [40, с. 216].

Наявність біфуркацій визначає непередбачуваність (альтернативність) шляхів розвитку системи (явища). Це, в свою чергу, визначає і незворотність розвитку.

Фундатор теорії синергетики (І. Пригожин) стверджував, що нелінійність — це ймовірність емерджентних (несподіваних) змін напрямів руху процесу розвитку. Це означає, що розвиток ґрунтується на нестабільності, нелінійності, реалізується через механізм біфуркацій і випадковості [40, с. 191—195].

Практика соціальних процесів засвідчила, що історичний прогрес досягався не автоматично. Розвиток суспільства є результатом складної взаємодії багатьох процесів. Причому деякі з них не мали нічого спільного з прогресом, а деякі взагалі виявилися регресивними.

ВИСНОВКИ

Категорія "розвиток" незважаючи на глибоку історію, продовжує цікавити науковців. Сучасні здобутки світової науки вносять нові характеристики щодо сутності розвитку. Крім традиційних діалектики і метафізики на визначення сутності "розвиток" справляють вплив нові філософські концепції, зокрема синергетика. Лінійна залежність причини і наслідку доповнюється такими поняттями як хаос, нелінійність, випадковість, багатоваріантність.

Отже, як філософська категорія розвиток відображає системний процес безкінечності і безперервності закономірних якісних змін, що відбуваються в природному середовищі і суспільстві під дією об'єктивних законів природи і суспільства, якими є закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення, закон рівноваги, закон переходу кількості у якість.

З розвитком суспільства, наукової думки, сутність поняття "розвиток" як філософської категорії поглиблюється, розширюються його характеристики, проявляються неоднозначні результати, наслідки. Наведені тези свідчать про необхідність поглибленого вивчення суті категорії "розвиток", в тому числі з економічної точки зору, особливо в період формування суспільства знань.

Література:

1. Акофф Р.А. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Р.А. Акофф // Системные исследования: ежегодник. — М., 1969. — С. 143—164.
2. Аристотель. Категории // Сочинения: в 4 т. / Аристотель. — М.: Мысль, 1978. — Т. 2. — С. 53—90.
3. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового завіту / Видання Київської патріархії УПЦ КП — 2009 рік.
4. Благодетелева-Вовк С.А. Про суть понять "економічний розвиток" та "економічне зростання" [Електронний ресурс] / С.А. Благодетелева-Вовк. — Режим доступу: <http://exsolver.narod.ru/Artical/Ecotheory/ecterms.html>
5. Бойченко В.С. Регіональний інноваційний розвиток: сутність, суб'єкти, цілі та пріоритети / В.С. Бойченко // Бізнес Інформ. — 2011. — № 8. — С. 23—26.
6. Большой экономический словарь: 19000 терминов / Под ред. А.Н. Азрилияна. — М.: Ин-т новой экономики. 1997. — 856 с.
7. Бранский В.П. Социальная синергетика как пост-модернистская философия истории // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 117—127 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ecsocman.hse.ru/ons/msg/18427220.html>
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2009. — 1736 с.
9. Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>
10. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. — М.: Наука, 1988. — 753 с.
11. Гапоненко А.Л. Стратегическое управление: учебник [для студ. ВУЗов] / А.Л. Гапоненко, А.П. Панкрухин. — М.: Изд-во "ОМЕГА-Л", 2006. — 464 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. — Т.1 // Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1974. — 452 с.

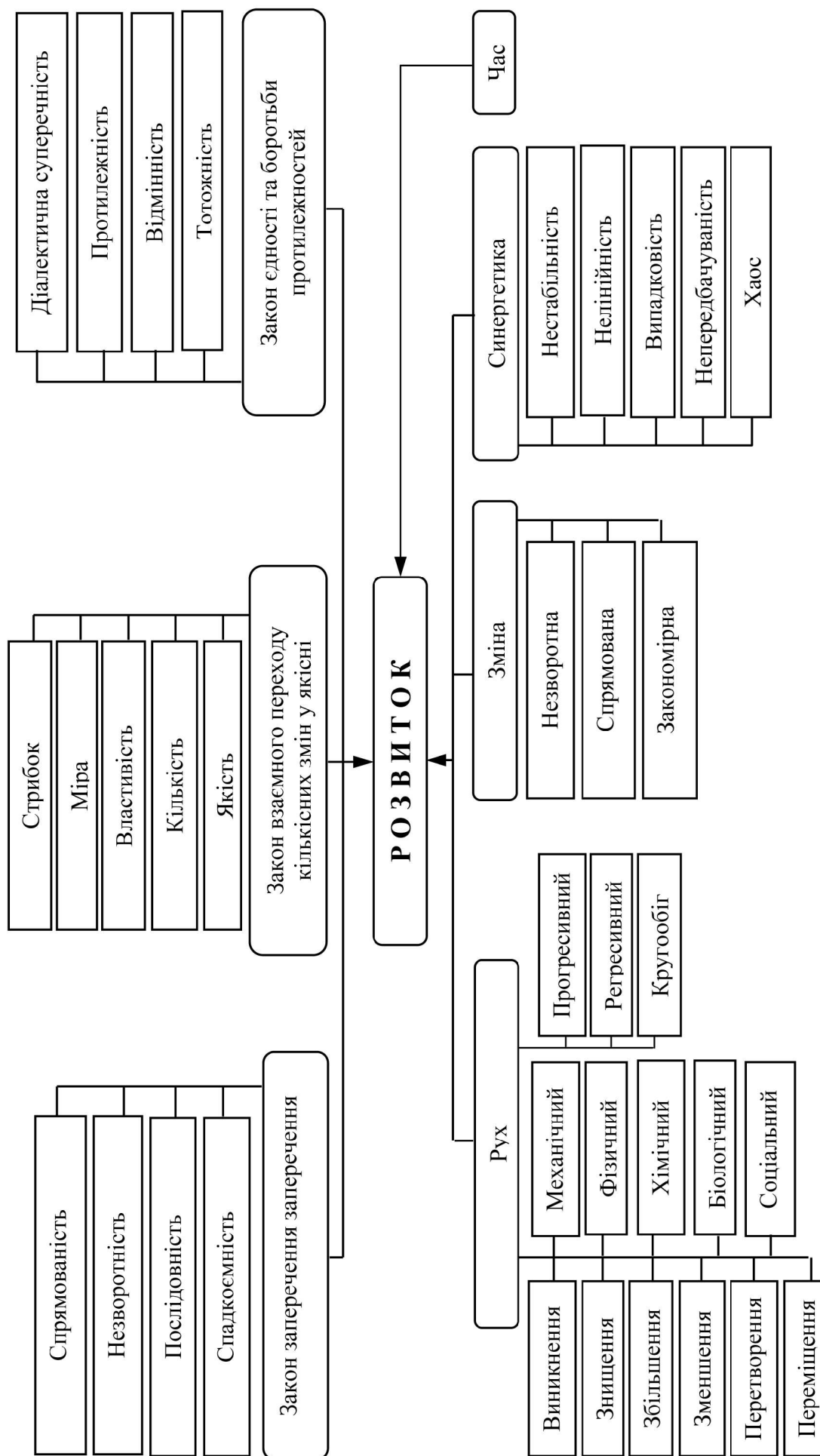

Рис. 1. Структурна схема розвитку

Джерело: сформовано автором на основі [2; 8; 12; 19; 38; 40; 45; 46].

13. Гераклит Эфесский: все наследие: на языках оригинала и в русс. пер.: крат. изд. / Подгот. С.Н. Муравьев. — М.: ООО "Ад Маргинем Пресс", 2012. — 416 с.
14. Грушин Б.А. Очерки логики исторического исследования. Процессы развития и проблемы его научного воспроизведения / Б.А. Грушин. — М.: Высш. Школа, 1961. — 214 с.
15. Гумеров Ш.А. Развитие и организация / Ш.А. Гумеров // Системные концепции развития. — М., — 1985. — Вып.4. — С. 70—75.
16. Декарт Р. Метафізичні роздуми / Рене Декарт. — К.: Юніверс, 2000. — 304 с.
17. Економічна енциклопедія: У трьох томах. — Т. 3 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр "Академія", 2002. — С. 324.
18. Енциклопедія Сучасної України. — Т.1. А / Наук. ред.: Ю.В. Бадзьо, О.І. Бійма, С.І. Болтівець, П.В. Голобуцький, М.Л. Горбачук та ін. — К.: Поліграфкнига, 2001. — 823 с.
19. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: (системно-самоорганизационный подход). — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1999. — 160 с.
20. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): монографія / С.А. Єрохін. — К.: Світ знань, 2002. — 528 с.
21. Ільїн В.В. Філософія: підручник: В 2 ч. — Ч. II. Актуальні проблеми сучасності / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. — К.: "Альтерпрес", 2002. — 480 с.
22. Кант И. Критика чистого разума. Соч.: в 6-ти т. — М.: Мысль, 1964. — Т.3. — 799 с.
23. Касьян В.І. Категорії "рух" і "розвиток" у філософії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/94698-27-kategor-quotruhqquot-quotrozvitokquot-u-filosof.html>
24. Касьянова Н.В. Управління розвитком підприємства на основі кумулятивного підходу: концепція, моделі та методи: моногр. / Н.В.Касьянова; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк: СПД Купріянов В.С., 2011. — 374 с.
25. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. / Ж. Кондорсе. — М.: Либроком, 2011. — 280 с.
26. Коротков Э.М. Концепция менеджмента / Э.М. Коротков. — М.: Дека, 1997. — 304 с.
27. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — 5 изд. Т. 26. — М.: Издательство Политической Литературы. — 1969. — 590 с.
28. Маркс К. Сочинения / К. Маркс. — М.: Политиздат, 1974. — Т. 42. — 535 с.
29. Манойленко О.В. Теоретичні аспекти визначення стійкості соціально-економічних систем / О.В. Манойленко, О.В. Сиром'ятникова // Бізнес Інформ. — 2015. — № 12. — С. 8—14.
30. Масленченков Ю.С. Технология и организация работы банка: теория и практика / Ю.С. Масленченков. — М.: ДЕКА, 1998. — 432 с.
31. Мельник Л.Г. Экономика развития: учебник / Л.Г. Мельник. — Сумы: Университетская книга, 2013. — 784 с.
32. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития / Н.Н. Моисеев. — М.: Наука, 1987. — 298 с.
33. Назаретян А. Векторы исторической эволюции / А. Назаретян // Ответственные науки и современность. — 1999. — № 2. — С. 112—126 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mirozhdanie.narod.ru/Nazaret.html>.
34. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. — М.: Мысль, Т. 1. — 2000. — 721 с.
35. Новый тлумачний словник української мови: в 4 т. / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. — К.: Аконіт, 2001. — 911 с.
36. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.
37. Павлуцкий А. Люди и организация: технология усовершенствования компаний / А. Павлуцкий // Управление персоналом. — 2000. — № 3. — С. 70—73.
38. Петриченко О.А. Філософсько-методологічні аспекти розвитку в природно-супільних явищах і процесах // Агроінком. — 2012. — № 1—3. — С. 126—129.
39. Попов В.П. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы / В.П. Попов, И.В. Крайнюченко. — Ростов н/Д: АПСН СКНЦ, 2003. — 333 с.
40. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1986. — 432 с.
41. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. — М.: "КАНОН-пресс", "Кучково поле", 1998. — 416 с.
42. Советский энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. — М.: Советская Энциклопедия; Издание 4-е, испр. и доп., 1990. — 1632 с.
43. Табачникова М.Б. Теоретические концепции эволюционных изменений социально-экономических систем / М.Б. Табачникова // Проблемы региональной экономики: Вестник ЦИРЭ / Под ред. Ю.А. Корчагина. — Вып. 6. — Воронеж: ЦИРЭ, 2005. — 124 с.
44. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / Гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. — 2-ге вид. — Т. 9: Поплужне-Салуїн. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1983. — 558 с.
45. Філософія: навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін., За ред. І.Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1997. — 584 с.
46. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
47. Филиппов Ю.В. Основы развития местного хозяйства / Ю.В. Филиппов, Т.Г. Авдеева. — М.: Дело, 2000. — 264 с.
48. Черемисина С.Г. Развитие винаградо-винодельческого производства Крыма: моногр. / С.Г. Черемисина — К.: ННЦ ИАЭ, 2006. — 490 с.
49. Шаванс Б. Эволюционный путь от социализма / Б. Шаванс // Вопросы экономики. — 1999. — № 6. — С. 4—26 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: library.by/portalus/modules/.../readme.php?subaction
50. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки / Э.Г. Юдин. — М.: Наука, 1978. — 391 с.

References:

1. Akoff, R.L. (1969), "Systems, organizations and interdisciplinary research", *Sistemnyie issledovaniya: ezhegodnik*, pp. 143—164.
2. Aristotel (1978), *Kategorii [Categories]*, Myisl, Moscow, Russia.
3. Bible (2009), *Bibliia [Bible]*, Vydannia Kyivskoi patriarkhii UPTs KP, Kyiv, Ukraine.
4. Blahodietielieva-Vovk, S.L. (2000), The essence of the concepts of "economic development" and "economic growth", available at: <http://exsolver.narod.ru/Artical/Ecotheory/ecterms.html> (Accessed 1 Aug 2018).
5. Boichenko, V.S. (2011), "Regional innovative development: essence, subjects, goals and priorities", *BiznesInform*, vol. 8, pp. 23—26.
6. Azriliyan, A.N. (1997), *Bolshoy ekonomicheskii slovar: 19000 terminov [Big economic dictionary: 19000 terms]*, In-t novoy ekonomiki, Moscow, Russia.
7. Branskiy, V.P. (1999), "Social synergetics as a postmodern philosophy of history", *Obschestvennyie nauki i sovremennost*, vol. 6, pp. 117—127.
8. Busel, V.T. (2009), *Velykiy tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Great explanatory dictionary*

of modern Ukrainian language], VTF "Perun", Irpin, Ukraine.

9. Wikipedia (2018), available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Development> (Accessed 24 Sept 2018).

10. Volter (1988), *Filosofskie sochineniya* [Philosophical writings], Nauka, Moscow, Russia.

11. Haponenko, A.L. and Pankruhin, A.P. (2006), *Strategicheskoe upravlenie: uchebnik* [Strategic management: a textbook], Izd-vo "OMEGA-L", Moscow, Russia.

12. Hehel, G.V.F. (1974), *Nauka logiki* [Science of logic], Myisl, Moscow, Russia.

13. Heraklit Efesskiy (2012), *Vse nasledie: na yazykakh originala i v russ. per.: krat. izd.* [All Heritage: in the languages of the original and in Russian], Ad Marginem Press, Moscow, Russia.

14. Grushin, B.A. (1961), *Ocherki logiki istoricheskogo issledovaniya. Protsess razvitiya i problemy ego nauchnogo vosproizvedeniya* [Essays on the logic of historical research. The process of development and the problems of its scientific reproduction], Vyssh. Shkola, Moscow, Russia.

15. Gumerov, Sh.A. (1985), "Development and organization", *Sistemnyie kontseptsii razvitiya*, vol. 4, pp. 70—75.

16. Dekart, R. (2000), *Metafizychni rozmysly* [Metaphysical Criticisms], Yunivers, Kyiv, Ukraine.

17. Mochernyi, S.V. (2002), *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic Encyclopedia], vol. 3, Vydavnychiy tsentr "Akademiiia", Kyiv, Ukraine.

18. Badzo, Yu.V. Biima, O.I. Boltivets, S.I. Holobutskiy, P.V. and Horbachuk, M.L. (2001), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Contemporary Ukraine], vol. 1, Polihrafknyha, Kyiv, Ukraine.

19. Erohina, E.A. (1999), *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya: (sistemno-samoorganizatsionniy podhod)* [Theory of economic development: (system-self-organizing approach)], Izd-vo Tom.un-ta, Tomsk, Russia.

20. Ierokhin, S.A. (2002), *Strukturna transformatsiia natsionalnoi ekonomiky (teoretyko-metodolohichni aspekt)* [Structural transformation of the national economy (theoretical and methodological aspect)], Svit znan, Kyiv, Ukraine.

21. Ilin, V.V. and Kulahin, Yu.I. (2002), *Filosofiiia: Pidruchnyk* [Philosophy: Textbook], "Alterpres", Kyiv, Ukraine.

22. Kant, I. (1964), *Kritika chistogo razuma* [Criticism of pure reason], vol. 3, Myisl, Moscow, Russia.

23. Kasian, V.I. (2012), "Categories "movement" and "development" in philosophy", available at: <http://westudents.com.ua/glavy/94698-27-kategor-quotruhquot-quotrozvitokquot-u-flosof.html> (Accessed 28 June 2018)

24. Kasianova, N.V. (2011), *Upravlinnia rozvytkom pidpriemstva na osnovi kumuliatyvnoho pidkhotu: kontseptsii, modeli ta metody* [Management of enterprise development on the basis of cumulative approach: concept, models and methods], SPD Kupriianov V.S., Donetsk, Ukraine.

25. Kondorse, Zh. (2011), *Eskiz istoricheskoy kartinyi progressa chelovecheskogo razuma* [A sketch of a historical picture of the progress of the human mind], Librokom, Moscow, Russia.

26. Korotkov, E.M. (1997), *Kontseptsiiya menedzhmenta* [Management concept], Deka, Moscow, Russia.

27. Lenin, V.I. (1969), *Polnoe sobranie pochineniy* [The complete assembly of accomplishments], vol. 26, Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moscow, Russia.

28. Marks, K. (1974), *Sochineniya* [Compositions], vol. 42, Politizdat, Moscow, Russia.

29. Manoilenko, O.V. and Syromiatnykova, O.V. (2015), "Theoretical aspects of determining the stability of socio-economic systems", *BiznesInform*, vol. 12, pp. 8—14.

30. Maslennikov, Yu.S. (1998), *Tehnologiya i organizatsiya raboty banka: teoriya i praktika* [Technology and organization of the bank's work: theory and practice], DEKA, Moscow, Russia.

31. Melnik, L.G. (2013), *Ekonomika razvitiya: uchebnik* [Development Economics: Textbook], Universitetskaya kniga, Sumy, Ukraine.

32. Moiseev, N.N. (1987), *Algoritmy razvitiya* [Development algorithms], Nauka, Moscow, Russia.

33. Nazaretyan, A. (1999), "Vectors of historical evolution", *Obschestvennyie nauki i sovremennost*, [Online], vol. 2, available at: <http://ww.mirozhdanie.narod.ru/Nazaret.html> (Accessed 24 Sept 2018).

34. Stepin, V.S. Guseynov, A.A. Semigin, G.Yu. and Ogurtsov, A.P. (2000), *Novaya filosofskaya entsyklopediya* [New Philosophical Encyclopedia], vol. 1, Myisl, Moscow, Russia.

35. Yaremenko, V.V. and Slipushko, O.M. (2001), *Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [New Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language], Akonit, Kyiv, Ukraine.

36. Ozhegov, S.I. (1999), *Tolkoviy slovar russkogo yazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy* [Intelligent dictionary of the Russian language: 80000 words and phraseological expressions], Azbukovnik, Moscow, Russia.

37. Pavlutskiy, A. (2000), "People and organization: technology for improving companies", *Upravlenie personalom*, vol. 3, pp. 70—73.

38. Petrychenko, O.A. (2012), "Philosophical and methodological aspects of development in natural-social phenomena and processes", *Ahroinkom*, vol. 1—3, pp. 126—129.

39. Popov, V.P. and Krainyuchenko, I.V. (2003), *Globalnyy evolyutsionizm i sinergetika noosfery* [Global evolutionism and synergy of the noosphere], APSN SKNTs, Rostov n/D, Moscow, Russia.

40. Prigozhin, I. and Stengers, I. (1986), *Poryadok iz haosa: Noviy dialog cheloveka s prirodoy* [The order of chaos: A new dialogue between man and nature], Progress, Moscow, Russia.

41. Russo, Zh.Zh. (1998), *Ob obschestvennom dogovore. Traktaty* [About a public contract. Treatises], "KANONpress"; "Kuchkovo pole", Moscow, Russia.

42. Prohorov, A.M. and others (1990), *Sovetskiy entsyklopedicheskiy slovar* [Soviet Encyclopedic Dictionary], Sovetskaya Entsiklopediya, Moscow, Russia.

43. Tabachnikova, M.B. (2005), *Teoreticheskie kontseptsii evolyutsionnyih izmeneniy sotsialno-ekonomicheskikh sistem* [Theoretical Concepts of Evolutionary Changes in Social and Economic Systems], CIRE, Voronezh, Russia.

44. Bazhan, M.P. Antonov, O.K. ta in., (1983), *Ukrainska radianska entsyklopediia* [Ukrainian Soviet Encyclopedia], vol. 9, URE, Kyiv, Ukraine.

45. Nadolnyi, I.F. Andrushchenko, V.P. Boichenko, I.V. Rozumnyi V.P. ta in. (1997), *Filosofiiia: Navchalnyi posibnyk* [Philosophy: Textbook], Vikar, Kyiv, Ukraine.

46. Shynkaruk, V.I. ta in. (2002), *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary] Abris, Kyiv, Ukraine.

47. Filippov Yu.V. and Avdeeva T.G. (2000), *Osnovyi razvitiya mestnogo hozyaystva* [Fundamentals of local economy development], Delo, Moscow, Russia.

48. Cheremisina, S.G. (2006), *Razvitie vinogradovynodelcheskogo proizvodstva Kryima* [Development of wine-making and winemaking production of the Crimea], NNTs IAE, Kyiv, Ukraine.

49. Shavans, B. (1999), "An evolutionary path from socialism", *Voprosyi ekonomiki*, [Online], vol. 6, available at: www.library.by/portalus/modules/.../readme.php?subaction (Accessed 24 Sept 2018).

50. Yudin, E.G. (1978), *Sistemniy podhod i printsip deyatelnosti: metodologicheskie problemyi sovremennoy nauki* [System approach and principle of activity: methodological problems of modern science], Nauka, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018 р.